

**ERKIN SAVDO BITIMLARIDAGI EKOLOGIK MAJBURIYATLARNING
SAMARADORLIGI: IJRO MEXANIZMLARI VA RIVOJLANAYOTGAN
DAVLATLAR MANFAATLARI**

Musaboyeva Gulchehra Ilxomjon qizi

Xalqaro huquq yo'nalishi magistranti
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Toshkent shahri.

email: gulchehramusaboyeva0914@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23389631>

Annotatsiya. Mazkur maqolada erkin savdo bitimlarida nazarda tutiladigan ekologik majburiyatlarning huquqiy mazmuni, ularni amalga oshirish mexanizmlari hamda rivojlanayotgan davlatlar manfaatlarini ta'minlash masalalari tahlil qilinadi. Xalqaro savdoning kengayishi iqtisodiy rivojlanish uchun imkoniyatlar yaratishi bilan birga, tabiiy resurslardan foydalanish, atrof-muhitga ta'sir va ekologik yuklamaning davlatlar o'rtasida taqsimlanishi bilan bog'liq muammolarni ham yuzaga keltiradi. Shu nuqtayi nazardan, savdo bitimlariga ekologik qoidalarini kiritishning o'zi yetarli emas; ularning samaradorligi aniq huquqiy majburiyatlar, monitoring, shaffoflik, javobgarlik va institutsional hamkorlik mexanizmlariga ham bog'liq. Maqolada xalqaro ilmiy tadqiqotlar hamda Yevropa Ittifoqining savdo bitimlaridagi ekologik qoidalar bo'yicha takliflari tahlil qilinib, O'zbekiston uchun ekologik majburiyatlarni amalga oshirishning huquqiy va institutsional mexanizmlarini takomillashtirishga doir tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: erkin savdo bitimlari, ekologik majburiyatlar, xalqaro savdo huquqi, barqaror rivojlanish, monitoring, ijro mexanizmlari, rivojlanayotgan davlatlar, O'zbekiston.

Kirish

Globalashuv sharoitida xalqaro savdo iqtisodiy o'sish, investitsiyalarni jalb etish va davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, savdo hajmining ortishi tabiiy resurslarga bo'lgan talabning kuchayishi, ishlab chiqarish bilan bog'liq ekologik yuklamaning hududlar o'rtasida qayta taqsimlanishi va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlatlar oldiga yangi vazifalar qo'yilishi bilan kechishi mumkin. Shu sababli xalqaro savdo huquqida iqtisodiy manfaatlar bilan ekologik barqarorlik o'rtasidagi munosabat tobora muhim ilmiy va amaliy masalaga aylanmoqda.¹ Mazkur jarayonda erkin savdo bitimlari alohida ahamiyatga ega. Dastlab asosan bojxona to'siqlarini kamaytirish va savdo oqimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan bunday bitimlarda keyinchalik mehnat huquqlari, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish masalalari ham kengroq aks eta boshladi.

Ekologik qoidalar davlatlarning xalqaro ekologik majburiyatlarini qo'llab-quvvatlash, ekologik qonunchilik ijrosini rag'batlantirish hamda savdo faoliyatining atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishga xizmat qilishi mumkin.²

Biroq ekologik qoidalarining savdo bitimlariga kiritilishi ularning amalda samarali bajarilishini o'z-o'zidan kafolatlamaydi. Qoidalarining umumiy yoki noaniq ifodalanishi, monitoring tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi, nizolarni hal etish mexanizmlarining cheklanganligi va davlatlarning institutsional imkoniyatlari o'rtasidagi farqlar ekologik majburiyatlarning amaliy natijalariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, ekologik talablar rivojlanayotgan davlatlar uchun texnik, moliyaviy va ma'muriy qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi ehtimoli mavjud.³ Mavzuning dolzarbligi shundaki, ekologik majburiyatlarni faqat bitim matnida mavjudligi bilan emas, balki ularning bajarilishi, natijadorligi va davlatlar o'rtasida ekologik mas'uliyatning adolatli taqsimlanishi nuqtayi nazaridan ham baholash zarur.

Tadqiqotning maqsadi erkin savdo bitimlaridagi ekologik majburiyatlarning samaradorligiga ta'sir etuvchi huquqiy va institutsional omillarni aniqlash hamda rivojlanayotgan davlatlar, jumladan O'zbekiston uchun tegishli takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli tahlil va ilmiy adabiyotlarni o'rganish usullaridan foydalaniladi. Tadqiqotning asosiy savoli quyidagicha belgilanadi: erkin savdo bitimlaridagi ekologik majburiyatlarning amaliy samaradorligini ta'minlash va rivojlanayotgan davlatlarning manfaatlarini himoya qilish uchun qanday huquqiy hamda institutsional mexanizmlar zarur?

1. Erkin savdo bitimlarida ekologik majburiyatlarning huquqiy mazmuni

Erkin savdo bitimlaridagi ekologik majburiyatlar deganda bitim ishtirokchilarining savdo va iqtisodiy hamkorlik jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik qonunchilik talablariga rioya etish bilan bog'liq majburiyatlari tushuniladi. Bunday qoidalar bitimning alohida ekologik bobida yoki barqaror rivojlanish, texnik hamkorlik va boshqa masalalarga oid normalarida ifodalanishi mumkin.

Mazkur qoidalarining mazmuni va huquqiy kuchi bitimning tuzilishi hamda unda belgilangan majburiyatlarga bog'liq. Ayrim qoidalar tomonlarni xalqaro ekologik bitimlarni amalga oshirishga va milliy ekologik qonunchilikni samarali qo'llashga undaydi. Boshqa qoidalar esa axborot almashish, maslahatlashuvlar o'tkazish, qo'shma faoliyatni tashkil etish yoki ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha hamkorlikni nazarda tutadi. Shuning uchun barcha ekologik qoidalarini bir xil darajada majburiy yoki bir xil darajada samarali deb baholash to'g'ri emas.⁴

Ekologik majburiyatlarning samaradorligini baholashda, birinchi navbatda, ularning aniqligi va bajarilishini tekshirish imkoniyati muhimdir. Masalan, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha umumiy hamkorlikka chaqiruvchi norma bilan aniq muddat, mas'ul organ, hisobot berish tartibi va nazorat mexanizmini belgilovchi norma o'rtasida amaliy farq mavjud. Ikkinchi holatda majburiyatning bajarilishini baholash uchun aniqroq mezonlar shakllanadi.

Yevropa Ittifoqining savdo bitimlaridagi ekologik qoidalar bo'yicha ishlab chiqilgan tavsiyalarida monitoring, bitim ijrosini davriy ko'rib chiqish, jamoatchilik ishtiroki va majburiyatlarga rioya etilmagan holatlarda ta'sirchan choralarni qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.⁵

Ushbu yondashuv ekologik qoidalarining samaradorligi faqat ularning mazmuniga emas, balki ijro tizimining qanday tashkil etilganiga ham bog'liqligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ekologik normalarning qat'iyiligi va ularni amalga oshirish imkoniyatlari o'rtasida muvozanat bo'lishi kerak. Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy resurslar, zamonaviy texnologiyalar, ekologik monitoring infratuzilmasi va malakali mutaxassislar yetishmasligi ayrim majburiyatlarni bajarishni qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli samarali savdo bitimlari ekologik talablar bilan bir qatorda texnik yordam, tajriba almashish va institutsional salohiyatni oshirish mexanizmlarini ham nazarda tutishi maqsadga muvofiq.

2. Ekologik majburiyatlarning amaliy samaradorligi va ijro muammolari

Ekologik majburiyatlarning samaradorligi masalasi faqat nazariy yoki huquqiy muammo emas. Ularning real natijalarini aniqlash uchun savdo bitimlari amalga oshirilganidan keyin iqtisodiy va ekologik ko'rsatkichlarda qanday o'zgarishlar yuz berishini ham o'rganish zarur.

Santika va boshqa mualliflarning 2025-yilda *Global Environmental Change* jurnalida chop etilgan tadqiqotida 195 mamlakatning 1990–2018-yillardagi ma'lumotlari asosida mintaqaviy savdo bitimlari va ekologik resurslar izining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilingan.

Mualliflar birlamchi energiya, xomashyo, ko'k suv resurslari va yer maydonlaridan foydalanish bilan bog'liq ko'rsatkichlarni o'rgangan.⁶

Tadqiqot natijalari savdo bitimlarining ekologik ta'siri bir xil emasligini ko'rsatadi.

Mualliflar savdo bitimlarida ishtirok etish ayrim mamlakatlarda ekologik resurslar iste'molining bir qismini boshqa davlatlarga ko'chirish bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini aniqlagan. Ushbu holat, ayniqsa, yuqori daromadli mamlakatlarning boshqa davlatlarda ishlab chiqarilgan resurslardan foydalanishi bilan bog'liq jarayonlarda kuzatilgan. Biroq mazkur natijalarni barcha savdo bitimlariga bir xil tarzda tatbiq etish mumkin emas, chunki ularning ekologik oqibatlari bitim shartlari, mamlakatlarning iqtisodiy xususiyatlari va ishlab chiqarish tuzilmasiga qarab farqlanadi. Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundaki, ekologik qoidalarining kuchliroq bo'lishi barcha ekologik ko'rsatkichlarda barqaror ijobiy natija berishini anglatmaydi. Mualliflar ayrim resurslar bo'yicha ekologik yuklamaning boshqa davlatlarga ko'chirilishi kamayganini, boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha esa bunday natija kuzatilmaganini yoki salbiy o'zgarishlar yuz berganini qayd etgan.⁷ Bu esa ekologik qoidalarni faqat bitim matnidagi normalar soni yoki qat'iyligi asosida baholash yetarli emasligini ko'rsatadi.

Mazkur xulosadan kelib chiqib, ekologik majburiyatlarning samaradorligini baholashda kamida uchta jihatni hisobga olish lozim. Birinchidan, davlatlarning bitimda belgilangan majburiyatlarni milliy qonunchilik va amaliyotga tatbiq etishi. Ikkinchidan, majburiyatlar ijrosini kuzatish va baholash uchun shaffof monitoring tizimining mavjudligi. Uchinchidan, savdo faoliyatining ekologik oqibatlarini faqat ishlab chiqaruvchi davlat hududida emas, balki ta'minot zanjiri va iste'mol bilan bog'liq kengroq doirada ko'rib chiqish.

Ekologik majburiyatlarni bajarishdagi yana bir muhim muammo — ijro mexanizmlarining yetarli darajada ta'sirchan bo'lmasligidir. Agar bitimda ekologik majburiyatlar belgilangan bo'lsa-yu, ularning bajarilishini tekshirish, buzilishlarni aniqlash va kamchiliklarni bartaraf etish tartibi aniq ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday qoidalarining amaliy ta'siri cheklanishi mumkin. Shu sababli muntazam hisobot berish, mustaqil baholash, jamoatchilik murojaatlari va tomonlar o'rtasida maslahatlashuv mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.⁸

Biroq nazoratni kuchaytirish faqat sanksiyalarni ko'paytirish bilan cheklanmasligi kerak.

Ayrim holatlarda ekologik talablarning bajarilmasligi davlatning majburiyatlarni bajarishdan ataylab bosh tortishi bilan emas, balki texnik yoki moliyaviy imkoniyatlarning cheklanganligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli ijro tizimi qoidabuzarliklarni bartaraf etish, texnik ko'mak ko'rsatish va zarur hollarda javobgarlik choralari qo'llashni o'zaro muvofiqlashtirishi lozim.

3. Rivojlanayotgan davlatlar manfaatlari va o'zbekiston uchun huquqiy ahamiyati

Rivojlanayotgan davlatlar uchun ekologik majburiyatlar ikki tomonlama ahamiyatga ega.

Bir tomondan, ular xalqaro bozorlarga chiqish, ekologik barqaror ishlab chiqarishni rivojlantirish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish uchun qo'shimcha imkoniyatlar

yaratishi mumkin. Ikkinchi tomondan, yangi ekologik talablarni bajarish korxonalar va davlat organlari zimmasiga qo'shimcha moliyaviy, texnologik va ma'muriy yuklamalarni yuklashi ehtimoli mavjud. Ayniqsa, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishda ekologik standartlarga rioya qilish, ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik ta'sirini baholash va tegishli ma'lumotlarni taqdim etish talab etilishi mumkin. Bunday sharoitda xalqaro savdo bitimlari doirasidagi hamkorlik mexanizmlari rivojlanayotgan davlatlarning ekologik talablarni bajarish salohiyatini oshirishga xizmat qilishi kerak. Aks holda, ekologik majburiyatlar barqaror rivojlanishni qo'llab-quvvatlash vositasi bo'lish o'rniga, ayrim iqtisodiy subyektlar uchun bozorga kirishdagi qo'shimcha to'siqqa aylanishi mumkin.

Shu o'rinda ekologik talablarning qonuniyligi bilan ularning amaliy ta'sirini farqlash zarur. Atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadida joriy etilgan talablarning mavjudligi o'z-o'zidan proteksionizmni anglatmaydi. Biroq talablar shaffof bo'lmasa, bir xil holatlarga turlicha qo'llansa yoki ularni bajarish uchun zarur axborot va texnik imkoniyatlardan foydalanish sharoiti yaratilmasa, savdo ishtirokchilari uchun nomutanosib qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli ekologik siyosat va xalqaro savdo qoidalari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhimdir.⁹

Jahon savdo tashkilotining Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuvi XX-moddasi, muayyan shartlarga rioya qilingan holda, inson, hayvon va o'simliklar hayoti yoki sog'lig'ini himoya qilish hamda tugaydigan tabiiy resurslarni saqlash bilan bog'liq choralar uchun istisnolarni nazarda tutadi.¹⁰ Mazkur norma ekologik maqsadlar bilan savdo majburiyatlari o'rtasidagi munosabatni baholashda muhim huquqiy asoslardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, ekologik maqsadning o'zi har qanday savdoni cheklovchi chorani avtomatik ravishda oqlamaydi; choraning qo'llanish shartlari va kamsituvchi tarzda amalga oshirilmasligi ham ahamiyatlidir.

O'zbekiston uchun ushbu masala mamlakatning xalqaro iqtisodiy hamkorligi va ekologik barqaror rivojlanish maqsadlari nuqtayi nazaridan dolzarbdir. O'zbekistonning 2019–2030-yillarda "yashil iqtisodiyot"ga o'tish strategiyasi iqtisodiy rivojlanish va ekologik barqarorlikni uyg'unlashtirish yo'nalishidagi milliy siyosat uchun muhim asoslardan biridir.¹¹ Savdo bitimlarida ekologik majburiyatlarni belgilash bilan bir qatorda, ularni milliy darajada amalga oshirish tartibini ham oldindan ishlab chiqish zarur. Bunda davlat organlari vakolatlarini muvofiqlashtirish, ekologik ma'lumotlarni yig'ish va almashish, korxonalarga uslubiy yordam ko'rsatish hamda majburiyatlar ijrosini davriy baholash mexanizmlari muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston uchun istiqbolli yondashuvlardan biri ekologik majburiyatlarni savdo bitimlarining boshqa qoidalaridan ajratilgan holda emas, balki iqtisodiy hamkorlik, texnik yordam va institutsional rivojlanish bilan bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqishdir. Bunday yondashuv ekologik talablarni bajarishda yuzaga keladigan muammolarni erta aniqlash va ularni hamkorlik asosida bartaraf etish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar

Tahlil natijalari erkin savdo bitimlaridagi ekologik majburiyatlarning samaradorligi ularning bitim matnida mavjudligi bilangina belgilanmasligini ko'rsatadi. Ularning amaliy natijasi huquqiy aniqlik, monitoring, shaffoflik, institutsional salohiyat va majburiyatlar ijrosini ta'minlash mexanizmlariga bog'liq. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar ekologik qoidalarining ta'siri turli resurslar va vaqt davrlari bo'yicha farqlanishi mumkinligini ko'rsatadi. Shu bois ekologik majburiyatlarni faqat formal mezonlar asosida emas, balki ularning amaliy natijalarini hisobga olgan holda baholash zarur.

O'zbekiston uchun quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. **Ekologik majburiyatlarning ijrosini baholash tizimini ishlab chiqish.** Savdo bitimlaridagi ekologik qoidalar bo'yicha aniq ko'rsatkichlar, davriy hisobot va natijalarni baholash tartibini belgilash maqsadga muvofiq.

2. **Idoralararo muvofiqlashtirishni kuchaytirish.** Savdo, ekologiya va boshqa tegishli sohalaridagi vakolatli organlar o'rtasida ma'lumot almashish hamda bitimlar ijrosini birgalikda kuzatish mexanizmlarini rivojlantirish lozim.

3. **Texnik yordam va institutsional salohiyatni oshirishni nazarda tutish.** Xalqaro savdo bitimlarini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida ekologik monitoring, mutaxassislar tayyorlash, texnik tajriba almashish va zarur axborotdan foydalanish masalalariga e'tibor qaratish kerak.

4. **Shaffoflik va jamoatchilik ishtirokini ta'minlash.** Ekologik majburiyatlarning bajarilishi yuzasidan axborot ochiqqligini oshirish, manfaatdor tomonlarning fikrlarini o'rganish va murojaatlarni ko'rib chiqish tartiblarini takomillashtirish muhim.

5. **Ekologik qoidalarining savdoga ta'sirini davriy tahlil qilish.** Ekologik talablarning atrof-muhitni muhofaza qilishga qo'shgan hissasi bilan bir qatorda, korxonalar uchun yuzaga keladigan xarajatlar va rivojlanayotgan davlatlar imkoniyatlariga ta'sirini ham baholash zarur.

Xulosa qilib aytganda, ekologik majburiyatlar samarali xalqaro savdo siyosatining muhim tarkibiy qismi bo'lishi mumkin. Buning uchun ularni aniq huquqiy normalar, shaffof ijro mexanizmlari va rivojlanayotgan davlatlarning real imkoniyatlarini hisobga oladigan hamkorlik choralari bilan mustahkamlash lozim. O'zbekistonning kelgusidagi savdo bitimlarida ushbu yondashuvni qo'llash iqtisodiy manfaatlar va ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. World Bank, 'Stronger Open Trade Policies Enable Economic Growth for All' (3 April 2018) <https://www.worldbank.org/en/results/2018/04/03/stronger-open-trade-policies-enables-economic-growth-for-all> accessed 14 October 2026.
2. Truly Santika, Valerie Nelson, Jeremy Haggard and Indika Thushari, 'Trade Agreements and Environmental Provisions: A Counterfactual Analysis of Environmental Impact Shifting under Global Economic Inequality' (2025) 93 *Global Environmental Change* 103028 <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2025.103028>.
3. *A New Blueprint for Environmental Provisions in EU Trade Agreements* (December 2021).
4. Santika and others (n 2).
5. *A New Blueprint for Environmental Provisions in EU Trade Agreements* (n 3).
6. Santika and others (n 2).
7. *ibid.*
8. *A New Blueprint for Environmental Provisions in EU Trade Agreements* (n 3).
9. General Agreement on Tariffs and Trade 1994, art XX.
10. *ibid.*
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4477-son qarori, "2019–2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining 'yashil iqtisodiyot'ga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida".